

Σοφία Γερμανίδου

ΕΝΑΣ ΔΟΓΜΑΤΙΚΟΣ ΣΥΜΒΟΛΙΣΜΟΣ
ΣΕ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΓΕΝΝΗΣΗΣ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ
ΣΤΑ ΙΤΑΛΟΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ *EXULTET* (10ος-13ος αι.)*

Τρία από τα ιταλο-βυζαντινά χειρόγραφα *Exultet*, τα *Montecassino 1*, (1000-1050), *Gaeta 1*, (1000-1050), *MS Lat. 2*, *John Rylands Libr.*, διασώζουν παραστάσεις της Γέννησης του Χριστού όπου απεικονίζεται η δραστηριότητα των μελισσών στις κυψέλες τους. Το εικονογραφικό αυτό θέμα είναι μοναδικό και έντονα συμβολικό, καθώς σχετίζεται άμεσα με χωρία του ύμνου που συσχετίζουν τις μέλισσες με την Θεοτόκο και έμμεσα με την θεμελίωση του δόγματος της Παρθενίας της Παναγίας.

Three of the Italo-Byzantine Exultet Manuscripts, Montecassino 1, (1000-1050), Gaeta 1, (1000-1050), MS Lat. 2, John Rylands Libr., preserve representations of the Nativity of Christ, in which bees are depicted busy in their beehives. This iconographic theme is unique and very symbolic since it is directly related to passages of the hymn relating the bees to the Virgin and indirectly related to the foundation of the dogma of the Virgin Mary's virginity.

Η ομάδα των χειρόγραφων λειτουργικών ειληταρίων *Exultet* αποτελεί μία σημαντική αλλά αγνοημένη, σχετικά, εικαστική πηγή πληροφοριών για την τέχνη της μέσης βυζαντινής περιόδου, όπως αυτή διαμορφώθηκε στα εδάφη της νότιας Ιταλίας¹. Η ονομασία τους προέκυψε από την πρώτη λέξη του ύμνου ευλογίας *Exultet iam angelica turba coelorum...*, ο οποίος απαγγελλόταν, σύμφωνα με το λατινικό τυπικό Λειτουργίας, το Μεγάλο Σάββατο προς εξύμνηση του κεριού που μετέδιδε το

φως της Ανάστασης². Η συγγραφή του ύμνου αποδίδεται, κατά την παράδοση, στον άγιο Αμβρόσιο (περ. 337-397), επίσκοπο Μεδιολάνων³ ή στους αγίους Ιερώνυμο (347-420) και Αυγουστίνo (354-430)⁴.

Η κειμενική παράδοση των *Exultet* ανταποκρίνεται σε δύο εκδοχές, από τις οποίες η αρχαιότερη αναπτύχθηκε από τον 8ο αι. με επίκεντρο το Λογγοβαρδικό δουκάτο του Μπενεβέντο, ενώ η οψιμότερη, και αυτή που τελικώς επιβλήθηκε, εξαπλώθηκε νότια της Ρώμης, από τον

Λέξεις κλειδιά

Μεσοβυζαντινή εποχή, Νότια Ιταλία, Χειρόγραφα *exultet*, Γέννηση του Χριστού και μέλισσες.

Keywords

Middle Byzantine period, South Italy, *exultet* manuscripts, Nativity of Christ and bees.

* Θα ήθελα θερμά να ευχαριστήσω τους δύο ανώνυμους κριτές που διάβασαν τόσο προσεκτικά το κείμενο και συνέβαλαν τόσο πολύ στη βελτίωση του περιεχομένου του.

¹ Το πλούσιο αυτό εικονογραφικό υλικό δημοσίευσε το 1936 η Myrtila Avery στον τόμο *The Exultet Rolls of South Italy: Illuminated Manuscripts in the Middle Ages*, v. 2, Princeton 1936. Αγνωστο γιατί, δεν ακολούθησε η έκδοση του συνοδευτικού πρώτου τόμου όπου θα σχολιάζονταν οι μικρογραφίες. Έχει δημοσιευτεί το χειρόγραφο του Salerno από τον A. Carucci, *Il rotolo Salernitano dell'Exultet*, Salerno 1971 ενώ το Vat. Lat. 9820 περιγράφεται από τον H. Belting, *Studien zur beneventanischen Malerei*, Wiesbaden 1968, 167-183 και παρουσιάζεται στον κατάλογο H. C. Evans - W. D. Wixom (επιμ. έκδ.), *The Glory of Byzantium. Art and Culture*

of the Middle Byzantine Era A.D. 843-1261, New York 1997, 469-470, αρ. 308. Ειδικές μελέτες έχουν γίνει για το *Exultet* Bari 1. Τέλος σε facsimile έχουν εκδοθεί τα χειρόγραφα Vat. Lat. 9820, Barberini 592 και Casanatesne 724. Για την πιο πρόσφατη και πλήρη ιστορικο-φιλολογική μελέτη, T. Forrest-Kelly, *The Exultet in Southern Italy*, Oxford 1996, όπου και η σχετική αλλά αρκετά παλαιότερη βιβλιογραφία.

² J. Haegy, *Manuel de liturgie et cérémonial selon le rit romain*, v. II, Paris 1932, 250-252, παρ. 161-165.

³ G. Cavallo, *Rotoli di Exultet dell'Italia*, Milan 1973, 12-14. E. Crane, *The world history of beekeeping and honey hunting*, London 1999, 600-601, 603, 605.

⁴ Forrest-Kelly, ό.π., 50-53.

11ο αι. και εξής, ως αποτέλεσμα της αναβαθμισμένης ισχύος της παπικής εκκλησίας⁵. Κέντρα παραγωγής των χειρογράφων *Exultet* ήταν εργαστήρια σε μοναστήρια που βρισκόνταν, στην πλειονότητά τους, στην κεντρική και νότια Ιταλία. Σώζονται τριάντα τρία εικονογραφημένα χειρόγραφα του ύμνου, τα οποία χρονολογούνται περίπου από το δεύτερο μισό του 9ου-αρχές 10ου αι. μέχρι και τον 15ο αι⁶.

Τα χειρόγραφα είναι γραμμένα σε λατινική γλώσσα, απευθύνονται σε καθολικού δόγματος κοινό και εκτιμάται πως πρόκειται για έργα Λατίνων καλλιτεχνών, πιθανόν εντοπίων μοναχών, επηρεασμένων έντονα από τα χαρακτηριστικά της βυζαντινής τέχνης – τουλάχιστον σε ό,τι αφορά στην τεχνοτροπία και λιγότερο στην καθιερωμένη εικονογραφία⁷. Οι ιστορικές συνθήκες, οι οποίες επικρατούσαν στην εποχή και στον τόπο δημιουργίας τους, διευκόλυναν και ευνόησαν τη διείσδυση των βυζαντινών προτύπων. Μετά την απώλεια της Ραβέννας το 751 μ.Χ. η παρουσία των Βυζαντινών στη νότια Ιταλία συσπειρώθηκε και ενισχύθηκε με τον έντονο στρατιωτικό έλεγχο και τον εξελληνισμό των διοικητικών δομών. Η επίδραση του Βυζαντίου ισχυροποιήθηκε και επεκτάθηκε στην καλλιτεχνική παραγωγή μέχρι τουλάχιστον την τελική εγκαθίδρυση των Νορμανδών στην περιοχή από το 1072 και εξής⁸.

Όλα τα χειρόγραφα *Exultet* ήταν γραμμένα σε ειλητάρια από περγαμηνή, ως καλλιτεχνικά έργα πολυτελούς και μεγαλοπρεπούς χαρακτήρα. Ο τρόπος εικονογράφησης των μικρογραφιών στα περισσότερα από αυτά είναι ιδιόρρυθμος, καθώς οι παραστάσεις διατάσσονται αντίστροφα από τη ροή του κειμένου, σε θέση που θα επέτρεπε την ακώλυτη θέασή τους από τους πιστούς.

Αντιθέτως, ο ίδιος διάκονος που διάβαζε το κείμενο δεν μπορούσε να εξασφαλίσει την απρόσκοπτη κατόπτευσή τους⁹.

Πέρα από την απεικόνιση αλληγορικών παραστάσεων, εκκλησιαστικών λειτουργιών και ευαγγελικών σκηνών σχετικών με το Πάθος του Χριστού, η εικονογραφική πρωτοτυπία των *Exultet Rolls* έγκειται στην κατά κυριολεξία απόδοση των στίχων οι οποίοι αποδίδουν τον *laus arum*, τον «έπαινο των μελισσών»¹⁰, όπου εξυμνείται εκτενώς η μέλισσα ως δημιουργός του κεριού. Στο ιερό κεριό, άλλωστε, που καίει το Μεγάλο Σάββατο, είναι αφιερωμένος ο ύμνος, καθώς το κεριό αποτελεί ένα προίον της μέλισσας με πολλαπλό συμβολικό ρόλο στο τυπικό της Λειτουργίας τόσο της καθολικής όσο και της ορθόδοξης Εκκλησίας. Η απόπειρα να αναπαρασταθεί η «ευλογημένη» παραγωγή και η «ιερή» δραστηριότητα των μελισσών ώθησε τους μικρογράφους στη δημιουργία σκηνών με άμεση ή έμμεση σύνδεση με τη μελισσοκομία σε είκοσι από αυτά, τα οποία χρονολογούνται από τον 9ο μέχρι και τα τέλη του 11ου αι.

Με κριτήριο το κεντρικό θέμα το οποίο επιλέγεται για να εικονογραφηθεί τον «έπαινο των μελισσών» διακρίνονται τρεις κατηγορίες μικρογραφιών: στην πρώτη ομάδα ο χαρακτήρας των σκηνών είναι αφηγηματικός, καθώς προβάλλεται με ρεαλιστικό τρόπο η άσκηση της μελισσοκομίας με τη συμμετοχή των εργαζομένων αγροτών. Στη δεύτερη ομάδα μεμονωμένες κυψέλες και μέλισσες αποτελούν το κεντρικό θέμα, χωρίς όμως να υπεισέρχεται παρουσία ανθρώπινων μορφών. Στην τρίτη και την πιο συμπυκνωμένη με θεολογικούς συμβολισμούς ομάδα μικρογραφιών, οι οποίες περιλαμβάνονται στα χειρόγραφα Montecassino 1¹¹, (Εικ. 1) (1000-1050), Gaeta 1¹²,

⁵ Στο ίδιο, 6-9, 30-50.

⁶ Για την εικονογραφία τους γενικά, στο ίδιο, 214-262. Crane, ό.π., 212, 600. Cavallo, ό.π., 3-32.

⁷ Στο ίδιο, 28-32, 47-98, 125-126. G. Cavallo - G. Orofino - O. Pecere, *Exultet: Rotoli liturgici del medioevo meridionale*, Roma 1994, 106. O. Belting, ό.π., 14, 154, 167, 176, 243-249 προσδιορίζει την τεχνοτροπία «ιταλική, με επιδράσεις από τη βυζαντινή τέχνη». Ο Demus εντάσσει την τεχνοτροπία ορισμένων από αυτά, όπως του Bari 1, σε μια γενικότερη περιφερειακή βυζαντινή «κοινή», ισχυρή σε ενδημικά συντηρητικά στοιχεία, όπως λ.χ. την έντονη γραμμικότητα στην απόδοση των μορφών. O. Demus, *Byzantine art and the West*, New York 1970, 101-103. Καλλιτέχνες από το Βυζάντιο είχαν δουλέψει στη διακόσμηση ιταλικών μονών, των οποίων τα εργαστήρια παρήγαγαν κάποια από τα εν λόγω χειρόγραφα, όπως στο Montecassino. H. Bloch, *Monte Cassino, Byzantium and the West in the Earlier Middle Ages*, *DOP* 3 (1946), 196.

⁸ Η βιβλιογραφία για την παρουσία των Βυζαντινών στην Ιταλία εί-

ναι εκτενής. Επιλεκτικά: A. Guillou, *Studies on Byzantine Italy*, London 1970 (Variorum Reprints). C. J. Wickham, *Early Medieval Italy. Central Power and Local Society*, London 1981. G. Cavallo et al., *I Bizantini in Italia*, Milan 1982. M. Mc Cormick, «The Imperial edge. Italo-Byzantine identity, movement and intergration A.D. 650-750», 17-52, *Studies on the internal Diaspora of the byzantine empire*, Washington 1998. *Ο Ιταλιώτης Ελληνοισμός από τον Ζ' αι. στον 18ο αι.*, *Μνήμη Νίκου Παναγιωτάκη, Διεθνή Συμπόσια* 8, ΕΙΕ, Αθήνα 2001, ειδικά την εισαγωγή του Ν. Οικονομίδης, «The historical significance of the byzantine presence in Italy», XXIII-XXXIII.

⁹ Forrest-Kelly, ό.π., 119-133, 193-206 όπου υπογραμμίζεται ότι ο διάκονος αποτελεί το όργανο του επισκόπου, φυσικού αποδέκτη και κατόχου ενός τέτοιου πολυτελούς χειρογράφου.

¹⁰ Στο ίδιο, 65-69.

¹¹ Avery, ό.π. (υποσημ. 1), πίν. LXI, 15. E. Bertaux - A. Prandi, *L'art dans l'Italie meridionale*, v. 6 (tables), Rome 1978, πίν. CCXLVII.

¹² Στο ίδιο, πίν. CCXLV. Avery, ό.π., πίν. XXXII, 7.

Εικ. 1. Μικρογραφία του χειρογράφου Montecassino 1, με κεντρικό θέμα τη Γέννηση του Χριστού και ως παραπληρωματικό, στο ανώτερο τμήμα της παράστασης, την απεικόνιση δύο κυψελών, 1000-1050 (Avery, πίν. LXI, 15).

(Εικ. 2) (1000-1050), MS Lat. 2, John Rylands Libr.¹³, (Εικ. 3) (10ος-11ος αι.) κυψέλες και μέλισσες παρεισφρύνουν και συνδυάζονται με την παράσταση της Γέννησης του Χριστού. Υπογραμμίζεται, επίσης, ότι στο βαθμό που ερευνήθηκε, δεν εντοπίστηκε στη βυζαντινή τέχνη άλλη παράσταση Γέννησης με τη διείσδυση αυτής της έντονα συμβολικής, όπως θα αποδειχθεί, λεπτομέρειας¹⁴.

Τα τρία παραπάνω χειρόγραφα ακολουθούν την Μπενεβεντιανή εκδοχή του ύμνου εκτός από το Gaeta 1, στο οποίο αλλοιώθηκε αργότερα το αρχικό κείμενο και υιοθετήθηκε η υστερότερη Φραγκο-ρωμανική εκδοχή. Η συγκεκριμένη εικονογραφική επιλογή φαίνεται πως αποτελεί προσωπική επιλογή των καλλιτεχνών, καθώς τα τρία αυτά χειρόγραφα δεν έχουν κάποιο άλλο στοιχείο σύνδεσης μεταξύ τους. Εμπνέεται, κατά τα άλλα, από συγκεκριμένα εδάφια του «επαίνου των μελισσών» όπου θεωρούμενες – τότε – αρετές των εντόμων, όπως η

εκ φυσιολογίας αγνότητα και παρθενογονία τους, υπερτονίζονται και παρομοιάζονται υπαινικτικά ή ακόμη και ευθέως με την «αφθορία» της Θεοτόκου – ειδικά στην οψιμότερη Φραγκο-ρωμανική εκδοχή. Ειδικότερα γίνεται λόγος για τις μέλισσες, οι οποίες «...uirginitatem seruantes, posteritatem generant, sobole gaudent, matres dicuntur, intacte perduarant...» (διαφυλάσσοντας την παρθενία τους, παράγουν απογόνους και απολαμβάνουν τέκνα, αποκαλούνται μητέρες, παραμένουν αδιάφθορες...) στην πρωιμότερη εκδοχή ή εξυμνείται «...uere mirabilis apis cuius nec sexum masculi uiolant, fetus non quassat nec filii destruunt castitatem. Sicut sancta concepit uirgo maria uirgo peperit et uirgo permansit...» (η αληθινά αξιοθαύμαστη μέλισσα, της οποίας το φύλο δεν παραβιάστηκε από αρσενικό, δεν διερρήχθη από τη σύλληψη εμβρύου ούτε η αγνότητά της αναιρέθηκε από την τεκνογονία. Όπως η αγία Μαρία συνέλαβε παρθένος, παρθένος γέννησε και παρέμεινε

¹³ Στο ίδιο, πίν. LV, 6-7. M. R. James, *Catalogue of the Latin manuscripts in the John Rylands library at Manchester*, London – New York 1921, πίν. 4-6, πίν. 7, αρ. 2. Crane, ό.π. (υποσημ. 3), 601, εικ. 54.4d.

¹⁴ G. Millet, *Recherches sur l'iconographie de l'Évangile aux XIVe, XVe et XVIe siècles d'après les monuments de Mistra, de la Macédoine et du Mont Athos*, Paris 1960 (1916), 93-155. Κ. Καλοζύρης,

Ἡ γέννησις τοῦ Χριστοῦ εἰς τὴν Βυζαντινὴν τέχνην τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήναι 1956. L. Reau, *Iconographie de l'art chrétien*, v. II/2, Paris 1957, 213-216, 218-253. G. Schiller, *Iconography of Christian art*, v. I, London 1971, 69. G. Ristow, «Geburt Christi», *RbK*, v. II, Stuttgart 1971, 637-662.

Εικ. 2. Μικρογραφία του χειρογράφου Gaeta 1, με κεντρικό θέμα τη Γέννηση του Χριστού και ως παραπληρωματικό, στο ανώτερο τμήμα της παράστασης, την απεικόνιση τριών κυψελών, 1000-1050 (Avery, πίν. XXXII, 7).

παρθένο» στη Φραγκο-ρωμανική εκδοχή του «επαίνου των μελισσών»¹⁵.

Στα χειρόγραφα Montecassino 1 και Gaeta 1, δύο και τρεις, αντίστοιχα, κυψέλες βρίσκονται πάνω από τη βασική σκηνή, ενώ στο χειρόγραφο MS Lat. 2 Rylands οι στίχοι διακόπτονται διαδοχικά από την παράσταση της Γέννησης, από μία κυψέλη που τοποθετείται στο κατώτερο μέρος του φύλλου και από μία δεύτερη που εικονίζεται ακόμα πιο κάτω. Εντύπωση προκαλεί το γεγονός πως και στις τρεις περιπτώσεις αποδίδεται και το εσωτερικό των κυψελών με τις μέλισσες και τις κηρήθρες. Η λεπτομέρεια αυτή ενδεχομένως να μην είναι τυχαία αλλά να σχετίζεται ειδικότερα με τον στίχο που αναφέρεται στον Χριστό «...dum per uirginea uiscera mundo illaberis... (καθώς εισέρχεσαι στον κόσμο μέσω μήτρας παρθένου)», πολύ περισσότερο αφού οι αντίστοιχες παραστάσεις παρεμβάλλονται σε αυτό ακριβώς

το σημείο του ύμνου. Τον ίδιο, άλλωστε, παραβολικό συσχετισμό μεταξύ της αρετής της μέλισσας και της γέννησης του Χριστού από μήτρα ενάρετης γυναίκας είχε χρησιμοποιήσει ο ιερός Αυγουστίνος αιώνες πριν¹⁶.

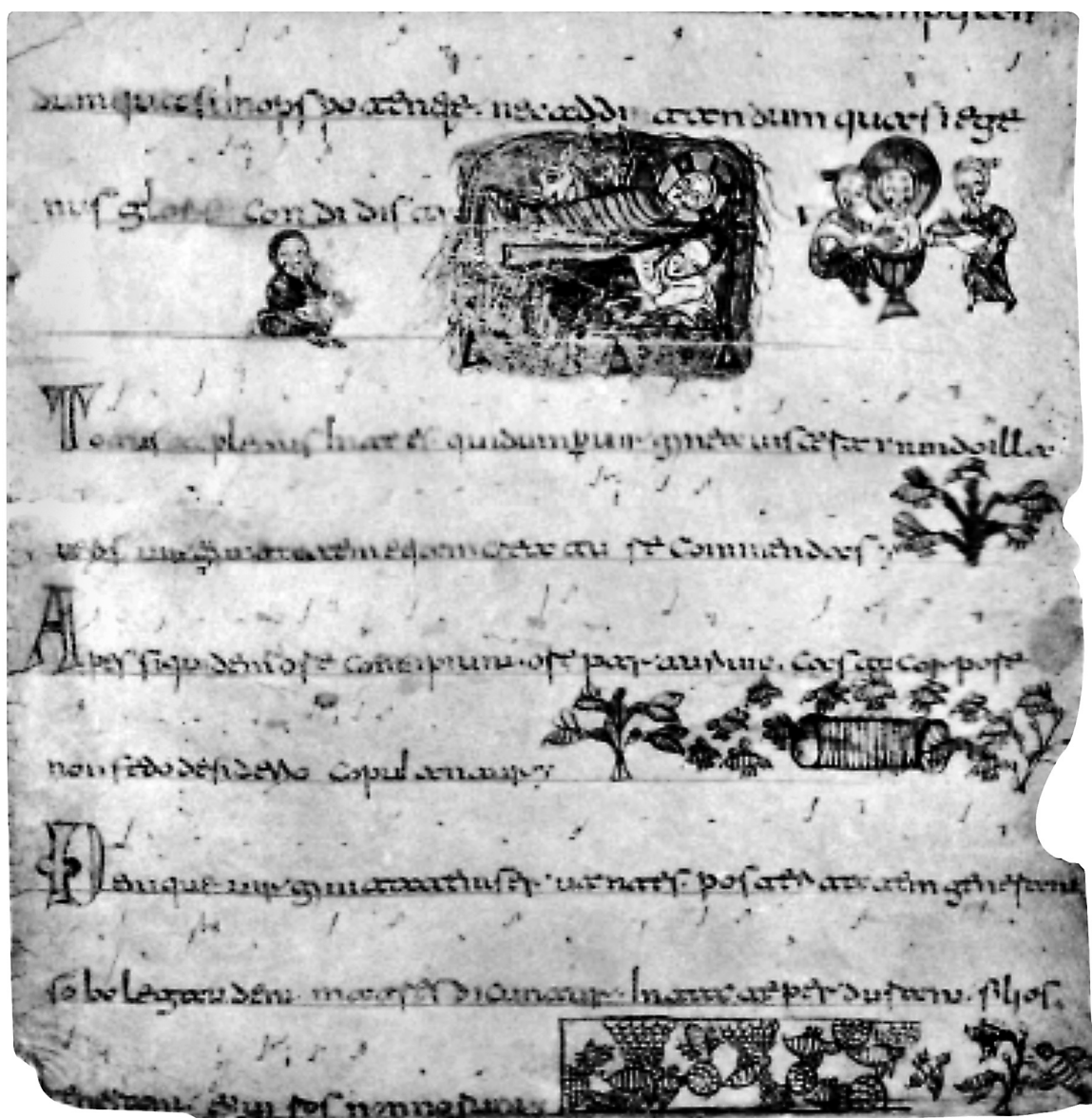
Η απόδοση του εικονογραφικού αυτού *unicum* υποκρύπτει θεολογικούς συμβολισμούς σχετιζόμενους με τη φυσιολογία του εντόμου και την ιερότητα του προσώπου της Θεοτόκου. Η μέλισσα επιβλήθηκε από την αρχαία εποχή ως σύμβολο αγνότητας επειδή, καθώς δεν ήταν γνωστός ο τρόπος αναπαραγωγής της, πιστευόταν ότι ένα σμήνος πολλαπλασιαζόταν χωρίς τη διαδικασία της γονιμοποίησης. Γι' αυτό και από την προχριστιανική, ήδη, εποχή, γυναίκες που διακρίνονταν για την υποδειγματική ηθική και την κοσμιότητα συμπεριφορά τους συμβολικά ταυτίζονταν ή χαρακτηρίζονταν ως μέλισσες¹⁷. Φιλολογικές, άλλωστε, αντιστοιχίες μεταξύ εκφράσεων από τον «έπαινο των μελισσών» του ύμνου

¹⁵ Η μετάφραση από τα λατινικά στα ελληνικά είναι της γράφουσας. Για μετάφραση σε αγγλικά: Forrest-Kelly, ό.π. (υποσημ. 1), 34, 38-39, και σε ιταλικά, με μικρές παραλλαγές στο λατινικό κείμενο: Carucci, ό.π. (υποσημ. 1), 37-44.

¹⁶ S. Aurelii Augustini, De bono conjugali. Liber Unus, P. L. 40, στλ. 40, κεφ. II.

¹⁷ Η βιβλιογραφία για τις αρετές της μέλισσας και ειδικά για την ηθική διάσταση του συμβολισμού της είναι εκτενέστατη: Κ. Δαβά-

ρας, «Μινωικό κηροφόρο πλοιάριο της Συλλογής Μητσotάκη», AE 1984, 77-93. Η. Chouliara-Raios, *L'abeille et le miel en Égypte d'après les papyrus grecs*, Ioannina 1989, 41-63. Η ίδια, «Μελισσοκομικές πληροφορίες από τους ελληνικούς παπύρους», *Η μέλισσα και τα προϊόντα της, Στ' Τριήμερο Εργασίας Π.Τ.Ι. - ΕΤΒΑ*, Αθήνα 2000 (Νικητή 1996), 76, 95, υποσημ. 51. J. Larson, «The Corycian myths and the bee maidens of the Homeric hymn to Hermes», *GRBS* 36(1995), 353.

Εικ. 3. Μικρογραφία του χειρογράφου Rylands, με κεντρικό θέμα τη Γέννηση του Χριστού και ως παραπληρωματικό, στο μεσαίο και κατώτερο τμήμα του φύλλου, την απεικόνιση μίας κυψέλης και την απόδοση του εσωτερικού της, 900-1200 (Avery, πίν. LV, 6-7).

Exultet έχουν ανιχνευτεί σε προσευχές για την προστασία του σμήνους με προχριστιανική προέλευση¹⁸ και με τα *Γεωργικά* του Βιργιλίου¹⁹. Στη χριστιανική θεολογία, η προερχόμενη από επιστημο-

νική άγνοια πεποίθηση της παρθενογονίας του εντόμου και ο ιδεοληπτικός συσχετισμός του με το ιδεώδες της «αμόλυντης» γυναίκας βρήκε ιδανική εφαρμογή στο πρόσωπο της Θεοτόκου. Ο τρόπος αναπαραγωγής του

¹⁸ A. Fife, «Christian swarm charms from the ninth to the nineteenth centuries», *Journal of American Folklore* v. 77, n. 304 (1964), 154-159, 155-159.

¹⁹ B. Capelle, «L'Exultet pascal oeuvre de Saint Ambrose», *Miscellanea Giovanni mercati*, v. 1, Vatican 1946, 233-235 (Studi e Testi n. 121).

εντόμου αλλά και της παραγωγής του μελιού και του κεριού από τη μέλισσα, η οποία τα δημιουργεί (τα «γεννά») και η ίδια δημιουργείται («γεννάζεται») χωρίς να διαφθαρεί και να χάσει την αγνότητά της, παραλληλίζεται με την άωμο σύλληψη και τη γέννηση του Χριστού από την Παρθένο Μαρία²⁰. Κατ' επέκταση, η κυψέλη, ως εστία της μέλισσας, αξιοποιείται ως φορέας της ιδέας αυτής.

Αναζητώντας τις πρώτες αναφορές του συμβολικού αυτού συσχετισμού σε ορθόδοξα θεολογικά κείμενα, δεν είναι τυχαίο που αυτές επικεντρώνονται στην παλαιοχριστιανική εποχή, συγκεκριμένα στον 4ο-5ο αι., πιθανόν ως αποτέλεσμα της ανάγκης να εξαρθεί το πρόσωπο της Θεοτόκου για να καταρριφθούν οι αιρετικές απόψεις του Νεστοριανισμού. Στη διαμόρφωση του δογματικού λόγου της Γ' Οικουμενικής Σύνοδου της Εφέσου (431) κεντρικός άξονας στάθηκε η καταδίκη της θέσης του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Νεστορίου (428-431), ότι «*ὑπὸ ἀνθρώπου Θεὸν τεχθῆναι ἀδύνατον*». Σύμφωνα με τις απόψεις του, η μητέρα του Θεανθρώπου έπρεπε να χαρακτηρίζεται «*Χριστοτόκος*», «*Θεοφόρος*» ή «*Θεοδόχος*» και όχι *Θεοτόκος*²¹. Βασικός υπέρμαχος των ορθόδοξων επιχειρημάτων, εκτός από τον Κύριλλο Αλεξανδρείας²², αναδείχθηκε ο Πρόκλος, τότε επίσκοπος Κυζίκου και μετέπειτα Κωνσταντινουπόλεως (434-447), του οποίου τα Ομιλητικά κείμενα περιλήφθηκαν στο δογματικό μέρος των Γ' και Δ' Συνόδων.

Ο Πρόκλος ήταν χαρισματικός ομιλητής, τεχνίτης πληθωρικών αλληγοριών, προικισμένος με ρητορική ευγλωττία. Χρησιμοποίησε εικόνες της καθημερινής ζωής εμπνευσμένες από αγροτικές δραστηριότητες²³ για να προβάλλει τα επιχειρήματά του με τέτοιο τρόπο, ώστε

να γίνεται κατανοητός ακόμη και από το κοινό που δεν διαθέτει θεολογική κατάρτιση. Ο ιεράρχης είχε μαθητεύσει στον Ιωάννη Χρυσόστομο, ο οποίος είχε τονίσει τη σημασία της διάνθισης του κηρύγματος με σκηνές της καθημερινότητας, έτσι ώστε οι κατηχούμενοι να βιώνουν τις χριστιανικές παραινέσεις και μετά το εκκλησίασμα. Επιπλέον, τόσο αυτός όσο και άλλοι εξέχοντες ιεράρχες της εποχής, είχαν ενθέρμως υποστηρίξει και εγκωμιάσει το πρότυπο της γυναικείας παρθενίας²⁴.

Η Ομιλία του Πρόκλου εναντίον του Νεστορίου θεωρείται ότι εκφωνήθηκε από τον άμβωνα της Μεγάλης Εκκλησίας το 430, λίγο πριν τη Σύνοδο της Εφέσου (431). Κεντρικό θέμα και βασικό επιχείρημα αποτελεί το εγκώμιο στην «*άφθαρτη*» Θεοτόκο με τη χρήση μεταφορών που την παρομοιάζουν με τη μέλισσα και τα προϊόντα της²⁵. Ο Πρόκλος συσχετίζει άμεσα και επιδέξια το κεριό και το μέλι με την παρθεσία, χρησιμοποιώντας παραλληλισμούς όπως ότι «*ὄντως κηρίον μέλιτος οἱ καλοὶ τῆς παρθενίας λόγοι*» ή ότι η συλλογή άγριου μελιού είναι «*δυσθήρατον τῆς παρθενίας τὸ εἶδος*» ή ότι το μέλι είναι «*καθαρώτατον τῆς ἀσπίλω ἀγνείας*».

Ακόμη περισσότερο ενδιαφέρουσα είναι η υπόθεση ότι ανάμεσα στο ακροατήριο του ιεράρχη παρευρισκόταν και η Πουλχερία, η οποία ως διακηρυγμένη παρθένος αλλά και ως σφόδρα αντιμαχόμενη τις ιδέες του Νεστοριανισμού, ταυτιζόταν με τις αλληγορίες της ομιλίας. Έχει υποστηριχθεί ακόμη και ότι ο Πρόκλος σκοπίμως και εμμέσως απευθυνόταν και σε αυτήν για να την κολακέψει, αφού χάρις στις φιλικές σχέσεις που είχε αναπτύξει με την αυγούστα είχε κατορθώσει να ανέλθει στην εκκλησιαστική ιεραρχία²⁶.

²⁰ N. Παναγής και Α. Πολυβίου, «Ιστορική αναδρομή της μέλισσας μέσα από την Αγία Γραφή», *Η μέλισσα και τα προϊόντα της*, Στ' Τριήμερο Εργασίας Π.Τ.Ι. - ΕΤΒΑ, Αθήνα 2000 (Νικητή 1996), 149, υποσημ. 2. Στο ίδιο, Γ. Κοτσόκολος και Δ. Σωτηρόπουλος, «Μελισσοκομικές καταγραφές από την υμνολογία της Εκκλησίας μας», 155.

²¹ J. D. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, v. IV, Paris - Leipzig 1901-1927 (1960-1961), 1014. Θεοδώρητου έπισκ. Κύρου, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, III, PG 82, στλ.1093, παρ. C.

²² Κυρίλλου άρχιεπισκ. Άλεξανδρείας, «...Θεοτόκος έστίν ή άγία Παρθένος...», Έπιστολαί XXXIX, PG 77, στλ.177-180.

²³ Γ. Κουρεμπελής, *Η Όμιλία του πατριάρχη Πρόκλου «Εἰς τὴν Παναγίαν Θεοτόκον» καὶ ἡ ἀπάντησις τοῦ Νεστορίου*, Θεσσαλονίκη 2004, 114-116. C. Hannick, «The Theotokos in byzantine hagiography: typology and allegory», *Images of the Mother of God: perceptions of the Theotokos in Byzantium*, M. Vassilaki (επιμ. έκδ.), Aldershot - Burlington 2005, 73.

²⁴ Σε Ομιλία του Ιωάννη Χρυσόστομου, Περί παρθενίας, P.G. 48, στλ. 585, παρ. Ο', βρίσκεται μία έμμεση αναφορά στο μέλι, χωρίς όμως να ενέχει τον ειδικό συμβολικό χαρακτήρα που εξετάζουμε. Για τις απαρχές της λατρείας της «Αγίας Μαρίας» ως Παρθένου

μέχρι την καθιέρωση θεομητορικών εορτών: Μ. Βασιλάκη (επιστ. επιμ.), *Μήτηρ Θεού. Απεικονίσεις της Παναγίας στη βυζαντινή τέχνη*, (κατάλογος έκθεσης), Μιλάνο-Αθήνα 2000, 5-12 (Α. Cameron), 41-42 (Ι. Καλαβρέζου). Το θέμα της γυναικείας παρθενίας απέβη ιδιαίτερα προσφιλές στη θεολογία της Δύσης, ειδικά στο έργο του αγίου Αμβροσίου, προστάτη της δυτικής μελισσοκομίας. S. M. Oberhelman, *Rhetoric and Homiletics in fourth century christian literature. Prose rhythm, Oratorical style and preaching in the works of Ambrose, Jerome and Augustine*, Atlanta 1991, κυρίως 35-36. N. McLynn, *Ambrose of Milan. Church and Court in a Christian capital*, Berkeley 1994, 60-68.

²⁵ Πρόκλου, έπισκ. Κωνσταντινουπόλεως, Λόγος Στ', Έγκώμιον εις τὴν Παναγίαν Θεοτόκον Μαρίας, PG 65, στλ.724-725, παρ. Γ'. Σχολιασμός: Ι. Kalavrezou, «Images of the Mother: When the Virgin Mary became "Meter Theou"», *DOP* 44 (1990), 166-167.

²⁶ C. L. James, «The empress and the Virgin in early Byzantium: piety, authority and devotion», *Images of the Mother of God: perceptions of the Theotokos in Byzantium*, M. Vassilaki (επιμ. έκδ.), Aldershot - Burlington 2005, 145-148. Κουρεμπελής, ό.π., 27, υποσημ. 2, 29-30, 81-83.

Η ελκυστική αλληγορία της μέλισσας και των προϊόντων της με την παρθενία της Θεοτόκου και κατά προέκταση με τις «αδιάφθορες» γυναίκες δεν φαίνεται να βρήκε περαιτέρω απήχηση στο ορθόδοξο δόγμα, ακολούθως δεν επέδρασε ουσιαστικά στη διαμόρφωση θεολογικών ή καλλιτεχνικών αναζητήσεων. Η επικράτηση άλλων δογματικών αποφάσεων σχετιζόμενων με την απεμπόληση των ζώων και εν γένει του κόσμου της φύσης από το χριστιανικό εικονογραφικό ρεπερτόριο²⁷ δεν άφησε περιθώρια για την ανάπτυξη ενός τόσο ενδιαφέροντος και πυκνού, συμβολικά, εικονογραφικού θέματος. Ακόμη και στην τελική μορφή του ορθοδόξου τυπικού της Λειτουργίας η απαγόρευση του μελιού ως προσφοράς απέβη οριστική και απόλυτη, προκειμένου να εξοβελιστεί οποιαδήποτε συνειρμική σύνδεση με ανάλογες πρακτικές του παγανιστικού παρελθόντος²⁸. Μόνη δυνατή καλλιτεχνική διέξοδος εκδήλωσης του θεολογικού συμβολισμού των «ανόθευτων» μελισσοκομικών προϊόντων και της «άσπιλης» Θεοτόκου στην τέχνη της εποχής παρέμειναν τα εργαστήρια των μοναστηριών στο πιο «εύελικτο» έδαφος της νότιας Ιταλίας. Η μελισσοκομία, άλλωστε, θα ασκείτο εμπράκτως οργανωμένα και σε μεγάλη κλίμακα στα μοναστήρια, όπου φιλοτεχνήθηκαν αυτά τα χειρόγραφα, καθώς τα προϊόντα της έπρεπε να καλύψουν τις αυξημένες μοναστικές, διατροφικές και λειτουργικές, ανάγκες τόσο σε κερύ όσο και σε μέλι²⁹. Πιθανόν, η πρακτική άσκηση της κτηνοτροφικής δραστηριότητας από τους ίδιους τους μοναχούς να ενέπνευσε την διείσδυσή τους στα χειρόγραφα που παρήγαγαν στα μοναστηριακά εργαστήρια. Απόδειξη ενδεικτική του ισχυρισμού αποτελεί έγγραφο του 1007 από το αρχείο της βυζαντινής μονής των αγίων Ηλία και Αναστασίου στο Carbone στα Βασιλικάτα (Λουκανία) της Κάτω Ιταλίας όπου

αναφέρεται η δωρεά προς τη μονή δύο κυψελών που βρισκόνταν στην κατοχή ενός μοναχού³⁰.

Ο συσχετισμός ασκητών και μελισσών ανιχνεύεται περαιτέρω και σε πατερικά κείμενα παλαιότερης εποχής, όπου οι ιδιότητες των μελισσών χαρακτηρίζουν συμβολικά τις αρετές των μοναχών. Στον Βίο του αγίου Αντωνίου (περ. 251-356) ο ασκητής χαρακτηρίζεται ως «σοφή μέλισσα»³¹, ενώ ο ασκητής Νείλος, επίσκοπος Αγκύρας (+430), αποκαλεί τους Προφήτες «μέλισσες» και «μελισσοουργείον» τον Λόγο τους³². Σύμφωνα με τον Βίο (960-1000) του Κατωιταλιώτη οσίου Ηλία του Σηλαιιώτη (864-960) οι μοναχοί οραματίζονται να πετούν ως σμήνος μελισσών σε παραδεισένιο τοπίο³³. Στην ίδια πηγή³⁴ αλλά και στον Βίο του επίσης Κατωιταλιώτη αγίου Φαντίνου του Νεότερου (902-974)³⁵ περιγράφεται επεισόδιο θαυματουργής παρέμβασης των αγίων ενάντια σε άρκτους που απειλούσαν την παραγωγή των κυψελών τους. Είναι χαρακτηριστικό ότι και στις δύο περιπτώσεις οι ασκητές διατηρούν τα μελίσσια τους στη νότια Ιταλία, ο μεν στην Καλαβρία, ο δε στην Καμπανία.

Πέρα από τον παραβολικό χαρακτήρα που ενδεχομένως υποκρύπτουν τέτοιες διηγήσεις, αποκαλύπτουν, ενδεχομένως, μία αξιοσημείωτη τοπική παραγωγή μελισσοκομικών προϊόντων και την ιδιαίτερη ενασχόληση ασκητών με τη μελισσοκομική δραστηριότητα. Ακόμη και σε Βίους αγίων που μόνασαν σε άλλες περιοχές εντοπίζονται αναφορές που συσχετίζουν τη μελισσοκομία με τον μοναχισμό, όπως στον Βίο του αγίου Λαζάρου του Γαλησιώτη (1053) όπου γίνεται λόγος για «*ἀγία κυψέλη τῶν ἀσκητῶν*»³⁶. Μία ακόμη ένδειξη της σύνδεσης μοναχισμού και μελισσοκομίας είναι η ονομασία του συμπληματικού συγγράμματος «Μέλισσα» (10ου-11ου αι.), το οποίο ουσιαστικά αποτελεί συλλογή αποφθεγμάτων

²⁷ Αποφάσεις Πενθέκτης Συνόδου (692). Mansi, ό.π., XII, ΠΒ' κανόνας. Σχολιασμός: H. Maguire, *Earth and ocean: the terrestrial world in early Byzantine art*, Pennsylvania - London 1987, 6.

²⁸ Θεοδώρου Βαλσαμῶνος, Κανόνες τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων, P.G. 137, στλ. 37, 39. Γ. Α. Ράλλης - Μ. Ποτλῆς, Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν Κανόνων τῶν τε Ἁγίων καὶ Πανευφύμων Ἀποστόλων καὶ τῶν Ἱερῶν Οἰκουμενικῶν καὶ Τοπικῶν Συνόδων καὶ τῶν κατὰ μέρος Ἁγίων Πατέρων, τ. Β' / 4, Ἀθήνησιν 1852, κανὼν γ'.

²⁹ Για τη μελισσοκομία στη νότια Ιταλία από τον 11^ο αι. όμως και μετά αναλυτικά: I. Naso, *Apicoltura, cera e miele, Uomo e ambiente nel mezzogiorno normanno-svevo. Atti delle ottave giornate normanno-svevo*, G. Musta (επιμ. έκδ.), Bari 1989, 203-240. Συνοπτικά, Crane, ό.π. (υποσημ. 3), 213.

³⁰ G. Robinson, *History and cartulary of the Greek monastery of St Elias and St Anastasius of Carbone. 2.1: Cartulary*, Roma 1929 (Orientalia Christiana 53), 136, έγγραφο I, στχ. 38.

³¹ Ἀθανασίου ἐπισκ. Ἀλεξανδρείας, Βίος καὶ Πολιτεία τοῦ Ὁσίου

Πατρὸς ἡμῶν Ἀντωνίου, PG 26, στλ. 844, στχ. 37.

³² Νείλου ἀσκητοῦ, Ἐπιστολῶν Βιβλίον Α', P.G. 79, στλ. 180B, παρ. ΣΞΒ'.

³³ BHG 581 (AASS Sept. III, 864). Σχολιασμός: A. M. Talbot, «Byzantine monastic horticulture: the textual evidence», *Byzantine Garden Culture*, A. Littlewood - H. Maguire και J. Wolschke-Bulman (επιμ. έκδ.), Washington D. C. 2002, 66.

³⁴ BHG 581 (AASS III, 867A). Σχολιασμός: H. Αναγνωστάκης, «Ο φράκτης, ο αγριόχοιρος και η άρκτος», *Ζωά και Περιβάλλον στο Βυζάντιο (7^{ος}-12^{ος} αι.)*, Διεθνή Συμπόσια 21, EIE-IBE, H. Αναγνωστάκης - Τ. Γ. Κόλιας και Ε. Παπαδοπούλου (επιστ. επιμ.), Αθήνα 2011, 219-222.

³⁵ E. Follieri, *La vita di San Fantino il Giovane, Introduzione, testo Greco, traduzione, commentario e indici*, Bruxelles 1993 (Subsidia Hagiographica n. 77), 24, 3-4, 428.

³⁶ R. Greenfield, *The Life of Lazaros of Mt. Galesion. An eleventh-century pillar saint*, Washington D.C. 2000, 77.

των ασκητών της ερήμου³⁷. Το έργο χωρίζεται σε δύο βιβλία με 176 λόγους (κεφάλαια) και η συγγραφή του αποδίδεται σε κάποιον μοναχό Αντώνιο.

Η συνοπτική αυτή παρουσίαση των παραστάσεων της Γέννησης του Χριστού στα τρία χειρόγραφα *Exultet* αποκαλύπτει το πολυδιάστατο περιεχόμενό τους και την ενδιαφέρουσα όσο και μοναδική δογματική φόρτισή τους. Με αφορμή το χωρίο ενός θρησκευτικού ύμνου,

ο καλλιτέχνης των μικρογραφιών επιλέγει να αποδώσει εικονογραφικά ένα σύνθετο θεολογικό υπόβαθρο με μια θαυμαστή λειτουργία του κόσμου της φύσης. Φαίνεται πως, εκτός των περίπλοκων συμβολισμών, η ίδια η «μυσταγωγία» του μελισσοκομικού τρύγου τον επηρέασαν τόσο, ώστε να μην διστάσει να προχωρήσει σε μοναδικές και πρωτότυπες εικονογραφικές υπερβάσεις σε ένα θρησκευτικό έργο τέχνης.

Sophia Germanidou

A DOGMATIC SYMBOLISM IN SCENES OF THE NATIVITY OF CHRIST IN ITALO-BYZANTINE *EXULTET* MANUSCRIPTS (10th-13th c.)

The group of “Exultet” rolls, originated from monasteries of southern Italy and dated between the 10th-13th centuries, are functional hymnological texts designed to hold a special and particular place in the Latin liturgical ceremony. Their purpose was to perform the blessing of the Paschal candle on the vigil of Easter, supported by their glorifying verses and vivid illumination.

Alongside the allegorical, liturgical and christological scenes, the hybrid italo-byzantine style of the illuminations depicting the “Praise of the Bees”, a central part of the hymn is distinguished for its original yet complex content. A strong dogmatic scheme is reserved for the pioneering insertion of hives and bees at the Nativity of Christ theme, featured in three of the Exultet manuscripts, i.e. Montecassino 1, (Fig. 1), dated 1000-1050, Gaeta 1, (Fig. 2), dated 1000-1050, MS Lat. 2, J. Rylands Libr., (Fig. 3), dated 10th-11th century.

A first-level parallelism between the chaste ethos of the Maiden Bee and Virgin Mary proposes a charming juxtaposition, on account for this peculiar and simultaneously, extremely uncommon iconographic detail. A number of verses in the “Praise of Bees”, strongly underlying the alle-

gorism of the virginity between the insect and Theotokos, can adequately provide the inspiration for the creation of the “unicum” scene of the Birth of Christ together with the bee’s activity.

Furthermore, the attempt to look for orthodoxe theological interpretations strengthens an oblique reference to the high politics of the 4th Oecumenical Council and the fight against Nestorianism. The Homily of bishop Proclus against Nestorius is based on underlining Theotokos’ virginity optimizing the appealing symbolism of the -due to scientific ignorance- maiden bee and chaste Mary.

The attempt to interpret the scenes that accompany the “Praise of the Bees” as the actual, apicultural activities of the monks that inevitably held the role of farmers, consequently of beekeepers is revealing. Quotations cited from patristic sources confirm that not only in practice but even in theory the parabolical comparison of bees and monks remained active for centuries.

The multidimensional dogmatic perception of the three illuminations shed light upon a rarely attested cultural side of the “fragile” south-italian countryside of Byzantium, with a fascinating still devout realism.

³⁷ Αντωνίου μοναχοῦ, *Μέλισσα*, PG 136, στλ. 765-1244.